

Prínos Ludwiga Edlera von Misesa k formovaniu rakúskej ekonomickej školy

Ján LISÝ – Eva MUCHOVÁ*

A Contribution of Ludwig Edler von Mises to Forming Austrian School

Abstract

Austrian School came into existence in the process of the marginalistic revolution in the 70-ties of 19th century. Due to theoretical and methodological heritage of L. E. von Mises numerous unique ideas and theories have been dynamically developed. Austrian Schools is based on the theory of marginal utility, uses methodological individualism and subjectivism, rejects scientismus and excessive using of mathematical methods in economics. Ludwig von Mises perceives the economics as an integral part of human behaviour science – praxeology. Mises significantly developed the following ideas: the concept of economic liberalism, the economic calculations problem, theory of money developed on the basis of the theory of marginal utility and the monetary policy of business cycle.

Keywords: *praxeology, human behaviour, liberalism, theory of money, business cycle theory, state intervention in economy*

JEL Classification: B25, B31

Úvod

Rakúska škola je jednou z troch ekonomických škôl, ktoré vznikli v procese tzv. marginalistickej revolúcie v 70. rokoch 19. storočia. Teoretickým základom rakúskej, cambridgeskej a lausanskej školy bola teória hraničnej užitočnosti. Cambridgeská a lausanská škola sa postupne spojili a vytvorili tzv. neoklasickú školu, ktorá aj dnes predstavuje teoretické a metodologické základy a východiská súčasnej mikroekonómie hlavného prúdu ekonomickej vedy.

Predstavitelia rakúskej školy sa od svojho vzniku popri niektorých spoločných znakoch usilovali ísť svojou vlastnou cestou a vždy vystupovali a aj

* Ján LISÝ – Eva MUCHOVÁ, Ekonomická univerzita v Bratislave, Národohospodárska fakulta, Katedra ekonomickej teórie, Dolnozemska cesta 1, 852 35 Bratislava 5, e-mail: lisy@euba.sk; muchova@euba.sk

v súčasnosti vystupujú ako samostatný smer so svojimi špecifickými, teoretickými a metodologickými prístupmi. Aj keď niektoré ich teoretické názory prenikli do neoklasickej ekonómie, predstavitelia rakúskej školy sa nikdy necítili byť jej súčasťou a takýto názor prezentujú aj v súčasnosti.

Charakter a teoretickú a metodologickú orientáciu rakúskej školy jedinečným spôsobom ovplyvnil Ludwig Edler von Mises, ktorého teoretický prístup akceptovali a ďalej rozvíjali mnohí jeho súčasníci, ale aj predstavitelia ďalších generácií rakúskej školy.

Ludwig von Mises, ktorý patrí k významným vedeckým osobnostiam 20. storočia, sa nepochybne najviac preslávil ako najzásadovejší hlásateľ a obhajca liberalizmu a ako najdôslednejší kritik a odporca akéhokoľvek etatizmu. Ako pokračovateľ rakúskej školy zažil v prvej polovici 20. storočia veľa pohrdania a odmietania svojich liberálnych názorov. Po roku 1974, keď bola F. A. von Hayekovi ako prvému nekeynesovcovi udelená Nobelova cena za ekonómiu, dostáva sa učenie liberalizmu do centra pozornosti ekonomickej vedy a hospodárskej praxe. Výstižné je konštatovanie, že v okamihu svojej smrti (r. 1973) bol Rakúšan Ludwig von Mises uznávaný všetkými – priateľmi aj nepriateľmi, ako jedna z vynikajúcich intelektuálnych osobností radikálneho antietatistického, libertariánsko-konzervatívneho hnutia.¹ Ekonómia bola Misesovou vášňou, pretože bol presvedčený, že od nej závisí budúcnosť ľudskej civilizácie. Vo svojej práci *Ľudské konanie* (1949) napísal, že „poznanie ekonómie je základným prvkom v štruktúre ľudskej civilizácie“. Je to základ, na ktorom sú postavené morálne, intelektuálne, technologické a terapeutické úspechy posledných storočí. Zavisí len od ľudí, či správne využijú bohatstvo, ktoré im toto poznanie poskytuje. Ak však tieto vedomosti nevyužijú tým najlepším spôsobom a budú ignorovať jej učenie a varovania, neodstránia ekonómiu, ale zničia našu spoločnosť a ľudskú rasu. Svojou výskumnou prácou Mises významne prispel k ďalšiemu rozvoju rakúskej ekonomickej školy uplatňovaním tzv. praxeológie, ako aj svojím poňatím liberalizmu, teóriou peňazí, teóriou ekonomickej kalkulácie a teóriou ekonomického cyklu.

1. Zo života Ludwiga von Misesa

Ludwig von Mises sa narodil v Lvove 29. septembra v roku 1881. V rokoch 1900–1906 študoval na Viedenskej univerzite právo a ekonomické vedy. Po získaní doktorátu práv vykonával niekoľko rokov advokátsku prax, a súčasne až do roku 1934 bol sekretárom Viedenskej obchodnej komory. V roku 1913 sa

¹ V USA znamená *liberálny* približne to, čo v Európe *sociálnodemokratický*. Klasickí liberáli, ako napríklad Mises, preto začali na označenie svojich koncepcií používať názov *libertarián*, *libertariánsky*.

habilitoval za docenta a od roku 1918 pôsobil ako neplatený mimoriadny profesor na Viedenskej univerzite. Veľký vplyv na formovanie jeho ekonomických názorov malo učenie C. Mengera a Böhm-Bawerka, ktorý bol až do roku 1913 jeho učiteľom.

Carl Menger (1840 – 1921) je zakladateľ rakúskej školy. Narodil sa 28. februára 1840 na území dnešného Poľska v rodine rakúskeho právnik a dcéry bohatého českého obchodníka. Po absolvovaní právnickej fakulty na univerzite v Prahe a vo Viedni pôsobil najskôr ako novinár a štátny úradník. V roku 1871 vydal svoje hlavné dielo *Grundzüge der Volkswirtschaftslehre*, v ktorom vysvetlil svoju subjektívnu teóriu hodnoty a princíp hraničnej užitočnosti. Toto dielo sa stalo základom, na ktorom ďalší jeho stúpenci vybudovali a rozvinuli teóriu rakúskej školy. Od roku 1873 pôsobil 30 rokov ako profesor politickej ekonómie na Viedenskej univerzite. Svojím dielom a svojou tvorivou činnosťou dal podnet k vzniku dodnes svetoznámej rakúskej ekonomickej školy. Cieľom Mengera bolo prebudovať klasickú ekonómiu na novú spotrebiteľsky orientovanú teóriu cien. Centrom jeho pozornosti sa stal individuálny spotrebiteľ so svojimi subjektívnymi preferenciami. Trhová cena statku je podľa Mengera určovaná užitočnosťou (subjektívne pociťovanou spotrebiteľom) a vzácnosťou statku (množstvom statku a jeho dostupnosťou). Na tomto základe Menger vytvoril a vysvetlil komplexnú marginalistickú ekonomickú teóriu.

Na Mengerovo dielo nadviazal **Eugen von Böhm-Bawerk** (1851 – 1919), ktorý vyštudoval právo na Viedenskej univerzite. Popri pedagogickej a vedeckej práci bol aktívny aj v hospodárskej a politickej praxi. Tri razy bol ministrom financií (v roku 1895, 1897 a v rokoch 1900 – 1904). Podrobne rozpracoval jednotlivé teórie rakúskej školy v rozsiahlom diele, ktoré vydal v dvoch zväzkoch. V prvom dieli, ktorý vydal v roku 1884 pod názvom *Geschichte und Kritik der Kapitalzins – Theorien* (Dejiny a kritika teórií úroku a kapitálu) analyzoval všetky teoretické koncepcie úroku a kapitálu od najstarších čias. V druhom dieli vydanom v roku 1889 pod názvom *Die positive Theorie des Kapitals* (Pozitívna teória kapitálu) vysvetlil vlastnú teóriu kapitálu a tzv. ážiovú teóriu úroku. V tejto časti vysvetlil aj rakúsku teóriu hodnoty a ceny. Východiskovým predpokladom Böhm-Bawerkovej teórie kapitálu a úroku je tvrdenie, že prítomné statky majú väčšiu hodnotu ako statky budúce. Vyššiu hodnotu prítomných statkov – tzv. ážio zdôvodňoval tromi základnými príčinami. Prvá príčina spočíva v nerovnakom krytí potrieb v rôznych obdobiach. Ľudia očakávajú, že v budúcnosti sa ich ekonomická situácia zlepší a z toho dôvodu prítomné statky hodnotia vyššie ako budúce statky. Po druhé, ľudia obyčajne podceňujú budúce potreby, pretože ich nepociťujú tak naliehavo. Treťou príčinou úroku je vyššia produktivita tzv. oblúkových výrobných metód v porovnaní s bezprostrednou výrobou. Podnikatelia hodnotia prítomné statky vyššie ako statky budúce, pretože ich môžu hneď investovať a tak im prinesú vyššiu produkciu v budúcnosti než statky budúce. Takto vzniká ako zdroj úroku ážio na prítomné statky. Úrok je teda rozdiel medzi hodnotou prítomných statkov a hodnotu budúcich statkov. V rokoch 1881 – 1889 pôsobil ako profesor na univerzite v Innsbrucku. V rokoch 1905 až 1914 pôsobil ako profesor na Viedenskej univerzite. V tomto období organizoval a viedol známy seminár, ktorý sa stal centrom teoretického diania rakúskej školy. Navštevovali ho mnohé známe osobnosti ekonomickej vedy ako napríklad J. A. Schumpeter, L. von Mises, ktorý považoval Böhm-Bawerka za svojho najvýznamnejšieho osobného učiteľa.

Po Böhm-Bawerkovej smrti mal Mises ambíciu stať sa, podobne ako Schumpeter, riadnym profesorom na Viedenskej univerzite, čo sa mu vzhľadom na diskriminačné pomery, ktoré v tom čase v Rakúsku vládli, nikdy nepodarilo. Ťažisko Misesovej pedagogickej aktivity bolo mimo univerzity, na jeho súkromnom seminári v obchodnej komore, ktorý organizoval a viedol každé dva týždne v rokoch 1920 – 1934. V roku 1927 založil *Rakúsky inštitút pre výskum hospodárskych cyklov*, na ktorom pôsobili aj Hayek, Morgenstern, Haberler atď. V roku 1934 odišiel do Ženevy, kde pôsobil na Katedre medzinárodných ekonomických vzťahov až do roku 1940, keď emigroval do USA, kde mal vážne existénčné problémy až do konca života v roku 1973. Od roku 1945 až do roku 1969, keď ako 87-ročný odišiel do dôchodku, pôsobil ako hosťujúci profesor na New York University. Jeho životná túžba stať sa riadnym univerzitným profesorom sa mu nesplnila ani v rodnom Rakúsku, ani v jeho druhej vlasti v USA. V rokoch 1948 – 1969, podobne ako počas svojho života vo Viedni, organizoval a viedol pravidelné teoretické semináre pre študentov New York University, ako aj pre externých záujemcov. Mnohí účastníci týchto seminárov sa stali neskôr známymi a uznávanými osobnosťami ekonomickej vedy, ako napríklad Israel Kirzner a Murray Rothbard. V roku 1947 Mises spolu s F. A. Hayekom a W. Röpkeom založili *Mont Pelerin Society*, medzinárodnú spoločnosť trhovo (liberálne) orientovaných ekonómov a iných spoločenských vedcov. Až do začiatku 60. rokov sa aktívne zúčastňoval na výročných zasadnutiach spoločnosti. Potom však kritizoval rastúci vplyv M. Friedmana a ekonómov chicagskej školy za ich etatistické názory. Odmietal Friedmanov mylný názor, podľa ktorého je možné zjednotiť štát blahobytu a slobodu. Mises v roku 1969 skončil svoju aktívnu činnosť na univerzite. Krátko pred smrťou bol na rekreačnom pobyte vo švajčiarskych Alpách a po návrate zomrel v New Yorku 10. októbra 1973.

2. Východiská a predpoklady ekonomickej analýzy rakúskej školy

Ludwig von Mises je odbornej ekonomickej verejnosti známy ako najvýznamnejší predstaviteľ ortodoxnej formy liberalizmu a individualizmu. Hlavná príčina všetkých hospodárskych problémov spočíva podľa neho v štátnych zásahoch do ekonomiky, ktoré destabilizujú trhovú sústavu a znemožňujú vytvárať a obnovovať ekonomickú rovnováhu. Preto dôrazne odmieta keynesovskú ekonomickú teóriu a z nej vyplývajúce hospodárske opatrenia. Vo svojej ekonomickej analýze vychádzal zo subjektívnej teórie hodnoty Mengera a Böhm-Bawerka. Títo zakladatelia rakúskej školy používali metódu ekonomického individualizmu, ktorá vychádza z predpokladu, že všeobecnú podstatu a základné princípy ekonomiky možno vysvetliť a poznať na príklade izolovaného jednotlivca, ktorého individuálne ciele ovplyvňujú jeho subjektívno-psychologické želania a potreby.

Podľa Mengera hodnota statku vo význame *užitočnosť* je výsledkom subjektívneho hodnotenia statkov vzhľadom na dôležitosť, ktorú majú pre uspokojenie potrieb. Podľa Böhm-Bawerka hodnotu statku určuje veľkosť jeho hraničnej užitočnosti. Na rozdiel od svojich predchodcov Mises predpokladal, že ak je *užitočnosť* výhradne výsledkom subjektívneho hodnotenia, znamená to, že *predstavuje ordinálne zoradenie preferencií spotrebiteľa*.

Podľa predstaviteľov rakúskej školy úlohou spoločenských vied je analyzovať a vysvetľovať podstatu a príčinu ľudského konania. Ľudské konanie je determinované možnosťou voľby medzi rôznymi možnými alternatívami. Cieľavedomou voľbou vhodnej alternatívy sa človek usiluje dosiahnuť svoje osobné ciele a záujmy. Z toho je zrejmé, že v spoločenských vedách, vedách o ľudskom konaní (v ekonómii) neexistujú žiadne empirické konštanty, a preto empirizmus ako vedeckú metódu nie je možné v spoločenských vedách používať. To znamená, že poznanie o ľudskom konaní v určitej situácii v minulosti nepomôže predvídať konanie ľudí v tej istej situácii v budúcnosti. Ľudia sa neustále učia a zdokonaľujú, a preto aj ich správanie a konanie sa mení. Podľa von Hayeka: „...ľudskú činnosť nemôžeme pochopiť a vysvetliť rovnakým spôsobom, akým môžeme pochopiť a vysvetliť fyzikálne javy... Spoločenské vedy v užšom zmysle slova, to znamená, že tie, ktoré sa charakterizovali ako morálne vedy, sa zaoberajú vedomými alebo reflektovanými činnosťami človeka, činnosťami, z hľadiska ktorých možno o človeku povedať, že si vyberá medzi rôznymi možnými cestami, ktoré sa mu otvárajú. Vonkajší podnet, o ktorom možno povedať, že je príčinou alebo dôvodom takýchto činností, môže byť, samozrejme, definovaný výhradne vo fyzikálnych termínoch. Ale ak by sme tak robili s cieľom vysvetliť ľudskú činnosť, obmedzili by sme sa na menšie množstvo poznatkov, než koľko o situácii v skutočnosti máme.“ [2, s. 21, 27] Podľa Hayeka objekty ekonomickej činnosti nemožno definovať objektívnymi pojmami, ale iba vo vzťahu k ľudskému účelu. Ani tovar, ani peniaze nemožno definovať v termínoch fyziky, ale iba na základe názorov ľudí na tieto veci. „Keď sa zaoberáme popisom onoho rozdielu medzi prístupom prírodných a spoločenských vied, bolo by najlepšie nazývať prístup prírodných vied 'objektívnym' a prístup spoločenských vied 'subjektívnym', ...pretože spoločenské vedy sa zaoberajú v prvom rade javmi individuálneho vedomia, resp. mentálnymi javmi, a nie priamo javmi materiálnymi.“ [2, s. 29] Preto aj keď empirické metódy sú vhodné na skúmanie javov a zákonitostí v prírodných vedách, ich aplikácia v spoločenských vedách je svojou podstatou nereálna a neopodstatnená, pretože ľudia nachádzajúci sa v identickej situácii vo dvoch rôznych časových obdobiach si môžu zvoliť úplne rozdielne formy a metódy konania a riešenia danej situácie. Ľudské konanie determinuje veľmi veľa faktorov, ktoré sa v čase a priestore sústavne menia, niektoré pôsobia paralelne, niektoré protikladne, a rozhodnúť, ako vplývali na konečný výsledok, na konkrétne konanie a rozhodnutie jednotlivca, nie je možné.

Rakúska škola sa od iných ekonomických škôl odlišuje metodologickým prístupom k ekonomickým problémom. Na rozdiel od škôl hlavného prúdu, ktorý pri analýze ekonomických javov a procesov využíva metodologický pozitivizmus a scientizmus, *pre predstaviteľov rakúskej školy je typické uplatňovanie metodologického individualizmu a metodologického subjektivismu. Metodologický individualizmus* znamená, že akákoľvek ekonomická aktivita je výsledkom ľudského konania a rozhodovania, ktoré nie je náhodné, ale má racionálny základ sledujúci dosiahnutie určitých cieľov. Podľa metodologického individualizmu nie je potrebné analyzovať ekonomiku ako celok (makroekonomické subjekty, inštitúcie a kategórie), keďže ona nemá vlastný rozum, ciele, ani spôsob konania. Všetky „makroekonomické“ subjekty, javy a procesy sú výsledkom vzájomnej interakcie indivíduí, sú výsledkom ľudského konania. Preto rakúska škola nepovažuje za potrebné používať makroekonomické kategórie a agregátne veličiny. Štát sám osebe žiadne ciele nemá. Dôležité je to, čo sledujú jednotlivé skupiny politikov, alebo dokonca jeden politik.

Pre rakúsku školu je typický aj dôsledný *metodologický subjektivismus*, podľa ktorého všetky ekonomické javy a procesy majú subjektívnu povahu a sú výsledkom spontánnej aktivity mnohých jednotlivcov, ktorí vyhodnocujú rôzne alternatívy podľa významu a dôležitosti, ktorý im priznávajú na základe svojho subjektívneho hodnotenia. Ekonomické javy a procesy ovplyvňujú subjektívne preferencie ľudí, z ktorých vychádzajú ich subjektívne rozhodnutia a ich cieľavedomé konanie. Preto rakúska škola odmieta aplikáciu metód prírodných vied v ekonómii vrátane matematizácie ekonómie, pretože to vedie len k zahmlievaniu podstaty ekonomických javov a bráni to ich pochopeniu.

Mises považoval ekonómiu za *axiomaticko-deduktívnu vedu*. Základným predpokladom všetkých ekonomických teórií je axióma, že ľudia konajúci sú aktívni: cieľavedome sledujú svoje ciele a preferujú vyššie ciele pred nižšími tak, aby maximalizovali svoju užitočnosť. Mises sa domnieva, že táto axióma je pravdivá. Kto by ju chcel spochybniť, alebo vyvrátiť, musel by sám konať. Z toho robí záver, že ak je axióma ne-hypoteticky – *a priori* – správna, tak sú správne všetky výroky, ktoré z nej možno priamo či nepriamo odvodiť. Zrejme je to aj z teórie hraničnej užitočnosti, podľa ktorej každý konajúci človek preferuje vždy to, čo mu subjektívne poskytuje vyššiu užitočnosť, pred tým, čo mu poskytuje menšiu užitočnosť za predpokladu, že zásoba tovaru sa zvýši o dodatočnú jednotku. Z toho vyplýva, že dodatočná jednotka tovaru sa môže použiť len na uspokojenie takej potreby, ktorá sa na preferenčnej mape nachádza nižšie ako všetky predchádzajúce potreby, ktoré boli uspokojované jednotkou rovnakého tovaru. Ide o zákon klesajúcej hraničnej užitočnosti, ktorý platí a je správny a netreba ho empiricky dokazovať. Mises axiómu o ľudskom konaní aplikoval aj na teóriu peňazí a hospodárskeho cyklu, ako aj na celý svoj systém teoretickej

ekonómie, ktorý ju chápal ako praxeológiu – logiku konania. Podľa Misesa *ekonómia nie je veda sama osebe, ale je integrálnou súčasťou všeobecnej vedy o ľudskom konaní, t. j. praxeológii*.

Uplatňovanie praxeológie slúži Misesovi na dôkladné poznanie jestvujúcich ekonomických javov a procesov. Získané výsledky potom využijú jednotlivé ekonomické subjekty pri svojich ekonomických rozhodnutiach.

Za najväčší prínos von Misesa sa pokladá *praxeológia*, aj ekonómiu chápal v praxeologickom význame. Praxeológia je veda o ľudskom konaní, ľudskej činnosti. Nezaoberá sa minulými javmi a udalosťami. Považuje človeka za človeka konajúceho a jeho konanie za racionálne a účelné. Najdôležitejším znakom ľudského konania je, že je to konanie účelné v tom zmysle, že jednotlivec sa svojím konaním snaží dosiahnuť subjektívne lepšiu situáciu, ako je tá, v ktorej sa práve nachádza. Charakteristickým a prirodzeným znakom konajúceho človeka je vedomie a slobodná vôľa. Človek má pri svojom konaní možnosť voľby medzi rôznymi možnými alternatívami. Základným subjektom ekonomickej analýzy v Misesovej praxeológii je *homo agens* (človek konajúci), ktorým nahradzuje *homo economicus* (človeka ekonomizujúceho).

Homo agens je aktívny a jeho činnosť je tvorivá a cieľavedomá. Na základe svojich subjektívnych želaní si vytvára hierarchiu cieľov, ktoré chce svojím konaním, cieľavedomou činnosťou dosiahnuť. Na základe zvolených cieľov si potom vyberá adekvátne metódy na ich dosiahnutie a hľadá aj prostriedky, ktoré na to využije. Hlavnou príčinou ľudského konania je účel a rozum. Účel, ktorý je determinovaný subjektívnymi preferenciami človeka, podnecuje konanie ľudí, a rozum toto konanie usmerňuje tak, aby sa tento účel dosiahol. Mises rozlišoval ľudské konanie – činnosť a ľudský plán. Človek sa vo svojom konaní riadi svojím subjektívnym individuálnym plánom. Konanie človeka je determinované jeho vlastným plánom, pretože len on sám dobre pozná svoje potreby a možnosti. Preto len takýto plán je racionálny. Predmetom skúmania praxeológie je ľudské konanie jednotlivcov, nie spoločnosti ako celku, pretože konať môže len jednotlivec, a nie kolektív, spoločnosť ako celok. Mises preto nepovažuje štát za ekonomický subjekt v pravom zmysle slova. Jedinou úlohou štátu je vytvárať priaznivé podmienky na efektívne fungovanie trhovej ekonomiky.

Takéto chápanie ekonómie je v ostrom protiklade s názormi tých ekonómov, podľa ktorých je ľudské konanie rozhodujúcim spôsobom determinované vonkajším prostredím (spoločenským, ekonomickým, prírodným, historickým, inštitucionálnym), ako sú napríklad zvyky, tradície.

Mnoho kritikov praxeologickej ekonómie spochybňuje racionalitu ľudského konania, ľudskej činnosti a odvoláva sa na historické skúsenosti, mnohé tragické dôkazy ľudskej omylnosti a iracionality.

Praxeologická ekonómia chápe ľudskú racionalitu inak. Podľa praxeologickej ekonómie nemožno ľudskú racionalitu vnímať *ex post*, vo výsledkoch ľudskej činnosti, ale treba ju chápať *ex ante*, ako cieľ, účel ľudského konania zameraného do budúcnosti. Ľudské konanie, ľudská činnosť orientovaná do budúcnosti obsahuje moment očakávania, ale aj moment neistoty. Pretože budúcnosť je neznáma a neistá, podľa praxeologickej ekonómie možnosť omylu nie je v protiklade s racionálnym konaním ľudí.

Misesovo ľudské konanie pôsobí dynamizujúco. Cieľom konania, činnosti človeka je dosiahnuť lepšiu situáciu, než v akej sa momentálne nachádza. Jeho konanie mení jeho situáciu a dostáva ho do novej situácie, ktorú možno ani nepredpokladal a ktorú práve hodnotí, aby na tomto základe vytvoril nový plán svojho konania v budúcnosti.

Ak zavedieme do uvažovania o ľudskom konaní konkrétne údaje, ako napríklad cenu tovaru vyjadrenú v peniazoch, opúšťame podľa Misesa oblasť ekonómie a dostávame sa do oblasti ekonomickej histórie, aj keby išlo o históriu úplne posledného momentu. Všetky číselné údaje o budúcich cenách predstavujú špekulatívne očakávania. Môžeme očakávať dobré i zlé, ale nikdy si nemôžeme byť vopred úplne istí.

3. Liberalizmus Ludwiga von Misesa

Ludwig von Mises je nielen pokračovateľom rozvíjania teoretických postulátov rakúskej školy neoklasickej ekonómie, ale vo svojich teoretických východiskách siaha aj k Smithovmu ekonomickému učeniu, najmä k jeho teórii tzv. neviditeľnej ruky, a k Smithovej koncepcii hospodárskeho liberalizmu.

Misesa inšpirovalo k napísaniu knihy o liberalizme to, že príčiny liberalizmu 18. a 19. storočia sa dostali do zabudnutia. V úvode k tejto knihe uvádza [3, s. 13 – 14]: „*Filozofi, sociológovia a ekonómovia 18. a začínajúceho 19. storočia vypracovali politický program, ktorý sa, vo väčšej alebo v menšej miere, stal návodom na praktickú politiku, a to najskôr v Anglicku a v Spojených štátoch, potom na európskom kontinente, a nakoniec aj v iných častiach obývaného sveta. Nikde a nikdy nebol tento program celkom realizovaný. Dokonca ani v Anglicku, označovanom za vlasť liberalizmu a vzornú liberálnu krajinu, sa nikdy nepodarilo presadiť všetky požiadavky liberalizmu. Ale aj v ostatných častiach sveta boli prevzaté vždy len niektoré časti liberálneho programu, zatiaľ čo iné, nemenej dôležité časti, boli buď od začiatku odmietané, alebo prinajmenšom čoskoro opäť poprené. Preto je možné len s určitým nadsadením hovoriť o tom, že svet kedysi absolvoval liberálnu éru. Liberalizmus nemohol svoje pôsobenie nikdy v úplnosti rozvinúť. Uplatňovanie liberálnych ideí, aj keď bolo krátke a obmedzené, stačilo*

zmeniť podobu sveta. Nastal veľkolepý ekonomický rozvoj. Uvoľnenie ľudských produktívnych síl znásobilo množstvo životných prostriedkov... Optimisti sa domnievali, že nastal vek večného mieru... Dopadlo to inak. V 19. storočí dostal liberalizmus agresívnych silných protivníkov, ktorým sa podarilo zvrátiť naspäť veľkú časť liberálnych možností... Antiliberalizmus smeruje k všeobecnému zrúteniu civilizácie.“

Mises však bol presvedčený, že liberalizmus nepredstavuje uzavretý systém, ale že jeho základné princípy je potrebné aplikovať na podmienky spoločenského života ľudstva.

Východiskom ekonomického učenia L. von Misesa je existencia delby práce, súkromného vlastníctva a nezasahovania štátu do hospodárskeho života. Na týchto zásadách vytvoril model tzv. kruhového toku, resp. hospodárstva plynulého obratu. Trh je hlavným mechanizmom fungovania tohto modelu, kde výrobcovia na základe fungovania cenového mechanizmu získavajú informácie, čo a v akom množstve majú vyrábať. Fungovanie jednotlivých zložiek trhového mechanizmu spôsobuje, že celý systém je stále v pohybe, presnejšie povedané, nepretržite sa krúti dokola. Cieľom hospodárskeho systému je čo najefektívnejšie využívať obmedzené výrobné zdroje. To predpokladá, že sú známe ukazovatele ich vzácnosti. Ak nie sú stanovené ukazovatele vzácnosti, nie je možné určiť efektívnosť využívania jestvujúcich výrobných zdrojov. Vzácnosť podľa von Misesa je možné určiť pomocou cien, ktoré vznikajú na základe voľného vstupu všetkých výrobných zdrojov, a zároveň umožňujú ich efektívnu kombináciu.

Mises odmietal administratívno-byrokratický model hospodárstva, pretože v ňom nie je trh výrobných zdrojov, teda ani mechanizmus, ktorý by meral ich vzácnosť, nejestvuje kritérium racionálnej voľby. A keďže neexistujú trhové ceny, nikto, ani vševedúci vládca, nemôže vedieť, čo vyrábať, ako vyrábať a pre koho vyrábať. V takomto hospodárstve má miesto neporiadok, plytvanie a nehospodárnosť. Je zrejmé, že myšlienka hospodárskeho liberalizmu sa vinie celým jeho ekonomickým učením.

Mises bol jedným z najvýznamnejších stúpcov liberalizmu 20. storočia. Odmietal chápať liberalizmus ako náboženstvo či svetový názor. *Liberalizmus je podľa neho učenie o súvislostiach spoločenského života, a zároveň predstavuje aplikáciu tohto učenia na správanie ľudí v spoločnosti.* Nesľubuje nič, čo by sa v spoločnosti nedalo zrealizovať. Znížiť utrpenie a rozmnožovať radosť, to je cieľ liberalizmu. Mises vysvetľuje, že cieľom liberalizmu je podpora vonkajšieho materiálneho blahobytu ľudí, pričom sa bezprostredne nezaujíma o ich duševné potreby. Liberalizmus sa zameriava výhradne na materiálnu stránku nie preto, že by znevažoval duševný život, ale z presvedčenia, že najhlbšieho vnútra človeka sa nemožno dotýkať zvonka, vonkajšími zásahmi a vplyvmi. Liberalizmus

nechce vytvoriť nič iné ako vonkajšie predpoklady na rozvoj vnútorného duševného života. Mises odmieta názor, podľa ktorého liberalizmus sleduje záujmy podnikateľov a nadradzuje ich nad záujmy iných spoločenských vrstiev. *Liberalizmus vždy smeruje k spoločenskému blahu*. Podľa Misesa princípy liberalizmu sa dôsledne a úplne nikdy nerealizovali. Tvrdil, že aj to málo, čo sa z neho uplatňovalo, výrazne posunulo ľudstvo dopredu. Preto je podľa neho liberalizmus životaschopnou a progresívnou teóriou, ktorá sa úspešne realizuje v kapitalistickom spoločenskom systéme. Práve liberalizmus chce odstrániť biedu a chudobu. Podľa Misesa cieľom liberalizmu je vždy spoločenský blahobyť. Ten možno dosiahnuť len v podmienkach súkromného vlastníctva, slobody, mieru a rovnosti všetkých pred zákonom. Len v spoločenskom systéme založenom na nedotknuteľnosti súkromného vlastníctva môžu žiť slobodní občania usilujúci sa realizovať svoje záujmy a túžby v podmienkach dobrovoľnosti, pokoja a mieru. A naopak, spochybňovanie a nerešpektovanie súkromného vlastníctva vyvoláva násilie, neslobodu a narušanie demokratických princípov. *Podľa Misesa bez súkromného vlastníctva nemôžu existovať ľudské práva, sloboda a demokracia*. Iba spoločenský systém založený na súkromnom vlastníctve dokáže zabezpečovať uspokojovanie ľudských potrieb a slobodný život občanov [3]. Z toho vyplýva, že realizovať názory liberalizmu možno len v podmienkach slobodnej konkurencie. Mnohí kritici liberalizmu poukazujú na zmeny svetovej ekonomiky v podmienkach globalizácie a domnievajú sa, že dnes, keď vládnu monopoly, nie je možné realizovať myšlienky liberalizmu. Mises argumentuje, že strašidlo monopolu, ako argument proti slobodnému hospodárstvu neobstojí. „Ak sa dnes často hovorí o tom, že vytvorením monopolu boli odstránené podstatné predpoklady liberálnych ideálov kapitalizmu, nie je to len veľká nadsádzka, ale aj nesprávne posúdenie faktov.

V samotnom hospodárstve nemôže byť ani reči o vylúčení konkurencie, s výnimkou baní a príbuzných odvetví. Ak sa namieta proti liberalizmu, že už neexistujú podmienky konkurencie, aké boli v dobách klasickej ekonómie a v počiatkoch liberálnych ideí, nie je to v žiadnom prípade oprávnené. Stačí uskutočniť niektoré požiadavky liberalizmu (slobodný obchod doma aj v zahraničí), aby sa tieto podmienky opäť obnovili.“ [3, s. 82]

4. Ekonomická kalkulácia a odmietnutie socializmu

Mises bol otvoreným kritikom socializmu ako ekonomického systému založeného na spoločenskom vlastníctve. Socializmus ako administratívno-byrokratický model hospodárstva je objektívne ekonomicky neracionálny, pretože v ňom nefunguje trh výrobných faktorov, teda ani mechanizmus, ktorý by meral ich vzácnosť a cenu, a preto neexistuje kritérium racionálnej voľby pri ich využívaní. Dokazoval, že v socializme nie je možná racionálna ekonomická kalkulácia,

pretože všetky výrobné faktory sú vo vlastníctve štátu, a preto nemôžu byť predmetom výmeny. Keďže neexistujú trhové ceny, ktoré by vyjadrovali ich vzácnosť, nie je možná kalkulácia, nemožno porovnávať výnosy a náklady. Podľa Misesa socializmus smeruje k chaosu a znamená absenciu akéhokoľvek racionálneho, kalkulujúceho plánovania a konania. Táto situácia znamená, že nevyhnutne dochádza k mylnej a neefektívnej alokácii výrobných faktorov, k plytvaniu kapitálom a k znižovaniu bohatstva spoločnosti.

Podľa Misesa len kapitalistická peňažná kalkulácia umožňuje racionálnu výrobu preto, lebo na trhu existujú v peniazoch vyjadrené ceny všetkých tovarov a služieb. Socialistický spoločenský poriadok, kde sú všetky výrobné prostriedky vlastníctvom celku, ktorý preto nepozná obchodovanie na trhu a výmenu výrobných prostriedkov a výrobných služieb, ani nemôže poznať peňažné ceny statkov vyššieho rádu a pracovných výkonov.

V socialistickom hospodárstve nie je možné kalkulovať, pretože kalkulácia rentability nemôže existovať bez spoločného menovateľa, na ktorý je možné previesť všetky rôznorodé statky a služby. Spoločenskú efektívnosť každej hospodárskej činnosti je možné preverovať účtovníctvom a kalkuláciou rentability [3, s. 65]. V socialistickom hospodárstve preto nemôžu existovať ani ceny výrobných faktorov, ani ekonomická kalkulácia. Mises ukázal, že socialistická ekonomika nemôže efektívne fungovať bez informácií, ktoré poskytujú trhové ceny výrobných faktorov a spotrebných tovarov.²

Na základe analýzy všetkých foriem štátnych zásahov prišiel k záveru o neexistencii tretej cesty (mimo kapitalizmu a socializmu). Dokazuje, že všetky intervencionistické systémy, v podmienkach ktorých súkromné vlastníctvo a súkromné podniky formálne existujú, ale štát má významné právo zasahovať do trhového systému a korigovať ho, smerujú postupne buď k socializmu, alebo naspäť ku kapitalizmu. Jednoducho preto, lebo štátne zásahy vyprodukovujú väčšie množstvo takých problémov, na odstránenie ktorých boli zamerané. Podľa Misesa štátne zásahy zamerané na prerozdelenie príjmov v prospech chudobných – v podobe sociálnej pomoci alebo podpory v nezamestnanosti – vyvolávajú nezvratne ešte väčšiu chudobu a nezamestnanosť. V systéme, ktorý si zvolí túto cestu, vzniká tlak na neustále zvyšovanie týchto foriem sociálnej pomoci až do vtedy, kým súkromný majetok takmer zanikne, alebo tieto sociálne dávky sa postupne znižujú, alebo sa úplne zastavia. Zotrváť dlhodobo na pôvodnej úrovni štátnych zásahov však nie je možné [3, s. 64, 68].

² Tento Misesov názor vyvolal v tridsiatych rokoch 20. storočia kritickú reakciu stúpencov socialistického plánovania. Najznámejší je názor Oskara Langeho, ktorý tvrdil, že socialistickí plánovači by mohli direktívne stanoviť ceny výrobných faktorov a prikázať socialistickým podnikom, aby sa pridržovali týchto cien. Ak by nastal prebytok, resp. nedostatok výrobných faktorov, centrálné orgány by aktuálne ceny upravili (zvýšili, alebo znížili). Skúsenosti socialistickej ekonomiky však ukázali nereálnosť a neúčinnosť takéhoto systému.

Vláda, ani iná centrálna inštitúcia nie je schopná vykonávať také racionálne a efektívne rozhodnutia ako jednotlivci, rozhodnutia ktorých sú determinované trhom. Preto štát nemôže byť skutočným ekonomickým subjektom a žiadna makroekonomická hospodárska politika nie je preto potrebná a rakúski ekonómovia ju považujú za škodlivú. Tento ich prístup je v protiklade s tradičnými názormi predstaviteľov hlavného prúdu ekonomickej vedy, ktorí považujú makroekonomiu za organickú súčasť ekonómie a jej teoretické poznatky tvoria východisko hospodárskej politiky.

5. Misesova teória peňazí ako východisko teórie ekonomického cyklu

V roku 1912 vydal Mises prácu *Teória peňazí a úveru* [4], cieľom ktorej bolo vytvoriť vedeckú teóriu peňazí v súlade s teoretickými východiskami rakúskej školy. Misesovým predchodcom – Mengerovi a Böhm-Bawerkovi – sa nepodarilo vysvetliť jasnú a komplexnú peňažnú teóriu. A práve v tejto oblasti Mises doplnil a rozvinul teoretický systém rakúskej školy. Menger vysvetlil historický a logický proces vzniku peňazí ako výsledok spontánneho správania ľudí, ktorí hľadajú čo najracionálnejší spôsob výroby a výmeny statkov. Peniaze chápal ako univerzálny výmenný prostriedok, univerzálnu hodnotu, ktorú všetci ľudia prijímajú a za ktorú je možné vždy čokoľvek a kedykoľvek kúpiť. Ekonomické subjekty preto nemusia držať veľké zásoby rôznorodých statkov, ale stačí mať k dispozícii zásobu peňazí a tie podľa potreby vymieňať za nevyhnutné statky. Hodnotu peňazí však Menger nevysvetlil v súlade s teóriou hraničnej užitočnosti. Misesovým cieľom preto bolo vysvetliť hodnotu peňazí takým istým spôsobom, ako sa určuje hodnota akýchkoľvek statkov. Tým sa Mises pokúsil zjednotiť makroekonomické chápanie peňazí s mikroekonomickou teóriou užitočnosti. Mises vysvetlil, že peniaze – ako výmenný prostriedok držaný s cieľom opätovnej výmeny – nemohli vzniknúť ináč ako vo forme tovarových peňazí. Mises chápal peniaze veľmi široko. Za peniaze považoval všetko, čo pomáha sprostredkovať výmenu, akékoľvek statky, drahé kovy, neskôr mince, bankovky, ale aj zmenky, šeky, obligácie, akcie a pod.

Misesovo chápanie peňazí vychádza z princípu hraničnej užitočnosti. Užitočnosť peňazí je determinovaná užitočnosťou tovarov, ktoré si za ne môžeme kúpiť. Určujúci význam má dodatočná jednotka tovarov, ktoré získame za dodatočnú peňažnú jednotku. Čím väčším množstvom peňazí disponujeme, tým menšiu hraničnú užitočnosť im pripisujeme.

Podľa Misesa základom teórie peňazí je tvrdenie, že *hodnotu peňažnej jednotky určuje subjektívna hodnota statkov, ktoré si môže jednotlivec kúpiť za danú peňažnú jednotku*. Z toho vyplýva, že hodnota danej peňažnej jednotky závisí od kúpnej sily peňazí, teda od množstva statkov, ktoré si možno kúpiť za danú

peňažnú jednotku. Mises ukázal, že ak sa zvýši množstvo vyrobených spotrebných statkov a investičných statkov, predstavuje to zvýšenie celkového spoločenského bohatstva, čo však neplatí pri peniazoch. Dokázal, že ak sa zvýši množstvo peňazí v obehu, neprináša to žiadny spoločenský úžitok, ale spôsobuje to len pokles kúpnej sily peňazí, teda dochádza k poklesu hodnoty peňazí. Misesovi bolo zrejmé, že kúpna sila peňazí závisí od dopytu po peniazoch, ale aj dopyt po peniazoch závisí od kúpnej sily peňazí, pretože ak sú nižšie ceny, ľudia sa snažia držať menšie množstvo peňazí. Tento začarovaný kruh sa snažil Mises vyriešiť tvrdením, podľa ktorého súčasný dopyt po peniazoch je determinovaný kúpnu silou peňazí v minulom období. Súčasná kúpna sila peňazí je podľa toho určená vzťahmi súčasného dopytu po peniazoch a súčasnej ponuky peňazí.

Peniaze podľa Misesa nie sú neutrálne, ale môžu mať v ekonomike aktívnu pozíciu, no nie v pozitívnom význame, ale v negatívnom pôsobení. Na rozdiel od stúpencov kvantitatívnej teórie peňazí, zvýšenie ich množstva v obehu nemá vplyv na cenovú hladinu, pretože tento makroekonomický pojem Mises neuznával, ale zmena množstva peňazí v obehu spôsobuje, že sa menia relatívne ceny medzi jednotlivými tovarmi. Pomerné ceny tovarov sa menia rôznorodo. Ceny niektorých tovarov sa zvyšujú rýchlejšie, niektorých pomalšie, a niektoré sa nemusia meniť vôbec.

Mises venoval pozornosť aj inflačným dôsledkom, zvyšovaniu množstva peňazí v obehu. Vysvetlil, že zvýšenie množstva peňazí nespôsobuje v žiadnom prípade súčasné a proporcionálne zvýšenie cien všetkých druhov tovarov, ale vyvoláva zmenu celého systému relatívnych cien a dôchodkov. Mises sa domnieval, že *inflácia predstavuje prostriedok skrytého zdanenia a prerozdelenia dôchodkov v prospech štátu, a zároveň v prospech jednotlivcov a firiem štátom zvýhodnených*. Vysvetlil, prečo vlády a centrálné banky preferujú tendencie konať a rozhodovať inflačne. Vychádzal z poznania, že zvýšenie množstva peňazí v obehu nie je rovnako prospešné pre všetkých ľudí. O navýšenom množstve peňazí rozhoduje vláda a centrálna banka. Na základe ich rozhodnutí sa postupne zvyšujú ceny stále väčšieho množstva tovarov. Počas tohto procesu dochádza k systematickému prerozdeľovaniu príjmov v prospech pôvodných majiteľov peňazí a v neprospech tých, ktorí nové peniaze získali neskôr, alebo ako poslední, alebo ich vôbec nezískali. Podľa Misesa *inflačnému vývoju sa možno vyhnúť len tak, že štát, resp. centrálna banka stratí monopol na emisiu peňazí a pozíciu centrálnej banky nahradí zlatý štandard založený na slobodnom a konkurenčnom bankovníctve*.

Teória peňazí bola pre Misesa základom a východiskom jeho *monetárnej teórie ekonomického cyklu*. Aj keď týmito otázkami sa v tom istom období ako Mises zaoberali aj J. M. Keynes a K. Wicksell, rozdiel medzi prístupom týchto ekonómov a Misesovým riešením spočíva v názore na úlohy a zodpovednosť vlády

a centrálnej banky. Knut Wicksell, predstaviteľ švédskej školy (1851 – 1926), sa domnieval, že centrálna banka môže správne ladenou monetárnou politikou zmierniť výkyvy ekonomického cyklu. Mises mal opačný názor, ba dokonca tvrdil, že vlády a centrálna banka svojou monetárnou politikou napomáhajú vznik a prehĺbenie ekonomického cyklu [7, s. 51 – 54]. Zmeny v množstve peňazí považuje Mises za hlavnú príčinu cyklického vývoja. Keď centrálna banka zvýši množstvo peňazí v obeh, dochádza k úverovej expanzii komerčných bánk, čím dochádza k poklesu úrokovej miery a k zvýšeniu investičnej aktivity podnikateľov. Vzniká dojem, že sa zvyšuje objem úspor a ponuka úspor, čo spôsobuje pokles úrokovej miery. Podnikatelia v dôsledku inflačnej menovej politiky centrálnej banky podliehajú klamlivej ilúzii: majú dojem, že k dispozícii je väčší objem investičných zdrojov, než zodpovedá realite. Podnikatelia vzhľadom na výhodnú úrokovú mieru zvyšujú svoju investičnú aktivitu hlavne do výroby investičných statkov, ktoré sú najviac vzdialené od konečnej spotreby. Úverová expanzia a investičná expanzia však nemajú zodpovedajúce krytie v reálnych úsporách. Výsledkom investičnej činnosti je zvýšenie množstva výrobných investičných statkov. Uvedené činnosti charakterizujú fázu expanzie. Po čase sa ukáže, že nedošlo k zmenám v sklone k spotrebe a v sklone k úsporám a že sklon k investíciám je príliš vysoký a nezodpovedá reálnym možnostiam ekonomiky. Mnohé investície sa s určitým časovým oneskorením ukážu ako zlé a neefektívne. Potom nasleduje fáza recesie, keď sa zlé investície odbúravajú a nastáva obdobie dezinvestovania, rastu nezamestnanosti, poklesu dopytu a poklesu výroby. Vynútené úspory sa strácajú a mnohé začaté investície sa nedarí dokončiť, pretože reálne to boli zlé investície. Očakávania o ich ziskovosti boli chybné v dôsledku nesprávnych informácií pochádzajúcich z bankového sektora. To všetko sa udialo ako dôsledok vynútených úspor a zlých investícií, čo spôsobila podľa Misesa nesprávna monetárna politika centrálnej banky. Mises dokonca navrhoval, že v záujme vyhlúčenia možnosti vzniku cyklického vývoja je potrebné zakázať vydávanie zlatom krytých bankoviek. Na základe svojich teoretických výskumov dospel k pevnému presvedčeniu, že každý zásah vlády a centrálnej banky je kontraproduktívny a v skutočnosti len prehĺbi tie problémy, ktoré chcel pôvodne riešiť a odstrániť.

Z rakúskej teórie hospodárskych cyklov vyplýva, že vo svojej podstate ide o cyklus monetárny. Kľúčovým problémom nie je fáza recesie, ako to tradične chápe ekonómia hlavného prúdu, ale impulz k cyklickému vývoju vzniká vo fáze expanzie. Vo fáze expanzie sa zvyšuje úverová a investičná aktivita, v dôsledku mylných informácií podnikatelia vo veľkom zle investujú, dochádza k neefektívnemu využívaniu výrobných faktorov, čo znižuje celkové bohatstvo ľudí. Podľa Misesa recesia vzniká až vtedy, keď si podnikatelia uvedomia svoje chybné rozhodnutia, a keď sa začne obnovovať normálny pomer medzi úsporami a investíciami. Recesia tak predstavuje proces nastoľovania (obnovovania) pôvodnej rovnováhy.

V 50. a 60. rokoch dvadsiateho storočia, v období tzv. keynesovskej revolúcie v teórii aj v praxi, bolo liberálne učenie Misesa a rakúskej školy vôbec na okraji záujmu odbornej verejnosti. Zlom nastal až po roku 1974, keď bola udelená Nobelova cena za ekonómiu von Hayekovi. Od tohto obdobia možno hovoriť o renesancii rakúskej školy a aj o raste záujmu o ekonomické učenie Misesa. Stalo sa módou kritizovať Keynesa a keynesovcov a študovať a hlásiť sa k teoretickému odkazu rakúskej školy. Od začiatku 80. rokov dvadsiateho storočia Misesovo učenie vysvetľuje, popularizuje a rozvíja jeho žiak Murray N. Rothbard, ktorý v roku 1982 na Auburn University v Auburne, v štáte Alabama, založil *Ludwig von Mises Institut*, ktorý je financovaný výhradne zo súkromných zdrojov. Jeho hlavným cieľom je prostredníctvom vedeckých konferencií, seminárov, vydávaním kníh a časopisov šíriť a popularizovať myšlienky liberalizmu.

Rakúska škola vždy bola a aj dnes je mimo hlavného prúdu ekonomickej vedy. Práve vďaka teoretickému odkazu Ludwiga von Misesa sa však táto škola aj v súčasnosti dynamicky rozvíja a prispieva tak k obohateniu mnohých originálnych myšlienok a teórii ekonomickej vedy.³ Rakúska škola sa aj v súčasnosti zúčastňuje mnohých teoretických diskusií s predstaviteľmi iných ekonomických smerov, predovšetkým neoklasickej a keynesovskej ekonómie.

Literatúra

- [1] IŠA, J. – LISÝ, J. a kol.: Peniaze v ekonomickej teórii. Bratislava: Vydavateľstvo Ekonóm 2004.
- [2] HAYEK, F. A.: Kontrarevoluce vědy. Praha: Liberální institut 1995.
- [3] MISES, L. von: Liberalizmus. Praha: Liberální institut 1998.
- [4] MISES, L. von: Theory of Money and Credit. Londýn: Jonathan Cape 1952.
- [5] MISES, L. von: Human Action. Auburn: The Scholar's Edition. Mises Institute 1998.
- [6] ROTHBARD, M.: Peníze v rukou státu. Praha: Liberální institut 2001.
- [7] ŠÍMA, J.: Trh v čase a prostoru. Praha: Liberální institut 2000.

³ Na ekonomické učenie L. Misesa nadviazali a ďalej ho rozvíjali: F. A. von Hayek, M. N. Rothbard, I. M. Krizner, D. T. Armentano, R. W. Garrison, H. H. Hopper a ďalší.